

ӘОЖ 911.3
ҒТАМР 39.21.02

СЫРДАРІЯ АЙМАҒЫНЫҢ ЗЕРТТЕУ ТАРИХЫ

М.М. Тайжанова¹, Д.Ж. Тұңғышбай¹

¹М. Қозыбаев атындағы СҚМУ, Петропавл, Қазақстан

Аңдатпа

Орталық Азиядағы Сырдария туралы қарастырылған. Ол кейде көне грек тіліндегі ὁ Ἰαξάρτης деген аты бойынша Яксарт деп аталады. Өзеннің грекше аты көне парсы тіліндегі Yakhsha Arta («Үлкен маржан») деген сөз тіркесінен бастау алады, бұл өзеннің суының түсінен пайда болған. Ортағасырлық мұсылман жазбаларында өзен жұмақтағы төрт өзеннің бірінің атымен «Сейхун» (نوحیسی) деп аталған. Парсы тілінен келген Сырдария атауы ежелден бері қолданылып келеді. Батыс елдеріндегілер болса 20-шы ғасырға дейін бұл өзенді Яксарт атауымен атап келді. Ескендір Зұлқарнайынның жаулап алған жерлерінің солтүстік шекарасы Сырдария өзені арқылы өтті. Грек тарихшыларының айтуы бойынша, Ескендір б.з.д 329 жылы Александрия Эсхата («Ең алыстағы Александрия») деген қаланың негізін қалаған. Ол қала қазір Худжанд деп аталады.

1740-1741 жылдары Д.В. Гладышев пен И. Муравиннің экспедициясы қазақ жерлерінің географиясын зерттеуге елеулі үлес қосты.

Түйінді сөздер: Сарысу, Шаш, Гүлзариян, Сейхун атауы, Оксис, Сырдария, Писон және Гихон.

ИСТОРИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ СЫРДАРЬИНСКОГО РЕГИОНА

Тайжанова М.М.¹, Тунғышбай Д.Ж.¹

¹СКГУ им. М. Козыбаева, Петропавловск, Казахстан

Аннотация

Речь идет о Сырдарье в Центральной Азии. Он иногда называют «Яксартом» по имени Ἰαξάρτης на древнегреческом языке. Греческое название реки берет свое начало с древней персидской словосочетания Yakhsha Arta («большой маржан»), которая образовалась из цвета воды реки. В средневековых мусульманских записях река называлась «Сейхун» (نوحیسی), названной одной из четырех рек в рай. Название Сырдарья с персидского языка употребляется с древних времен. В западных странах до 20-го века эта река называлась Яксарт. Северная граница, завоеванная ескендиром Зулқарнаем, прошла через реку Сырдарья. По словам греческих историков, Искандер основал город Александрия Эсхата («самая удаленная Александрия») в 329 году до н. э. Это город сейчас называется Худжанд.

В 1740-1741 годах экспедиция Д.В. Гладышева и И. Муравина внесла значительный вклад в изучение географии казахских земель.

Ключевые слова: Сарысу, Шаш, Гүлзариян, название Сейхун, Оксис, Сырдарья, Писон и Гихон.

HISTORY OF RESEARCH IN THE SYR DARYA REGION

M.M. Taizhanova¹, D.Zh Tungyshbay¹

¹NKSU named after M. Kozybaev, Petropavlovsk, Kazakhstan

Abstract

We are talking about the Syr Darya in Central Asia. It is sometimes called «Yaksart» by the name Ἰαξάρτης in ancient Greek. The Greek name for the river originates from the ancient Persian phrase Yakhsha Arta («large margin»), which was formed from the color of the river's water. In medieval Muslim records, the river was called «Seyhun» (نوحیسی), named one of the four rivers in paradise. The name of the Syr Darya from the Persian language has been used since ancient times. In Western countries, until the 20th century, this river was called Yaksart. The northern border conquered by Yeskendir Zulkarnay passed through the Syr Darya River. According to Greek historians, Iskander founded the city of Alexandria Eshkata («the most remote Alexandria») in 329 BC. This city is now called Khujand.

In 1740-1741, the expedition of D.V. Gladyshev and I. Muravin made a significant contribution to the study of the geography of Kazakh lands.

Key words: Sarysu, Shash, Gulzaryan, name Seykhun, Oksis, Syr Darya, Pison and Gihon.

Кіріспе

Гай Лэ Стрэнждің «The Lands of the Eastren Caliphate» (Шығыс Халифат елдері) атты кітабы Сырдария өзені жайлы мәліметтер келген. Сырдарияның Шаш деп аталғандығын жазған. Жергілікті халық Шаш өзені десе әл-Мустауфа 14 ғасырда Моңғолдар оны Гүлзариян деп атайтын еді дейді. Арабтар Сейхун деп атаған. Ал түріктер Сырдария немесе Сырсу деп атаған. Бартольдтің «Орта Азиядағы Түріктердің тарихы» атты кітабының 53 бетінде Сырдария өзені жайлы мәліметтер келген. Абу әл-Ғазида осылай атаған. Ибн Хауқал Сейхун өзені түрік елдерінен шығып ағады деп айтқан. Ибн Хауқалдың айтуынша таудан аққан бұл өзен Арал теңізіне барып құяды. Араб саяхатшылары Сейхун Жейхун өзені секілді, онда кемемен жүзуге болады дейді. Қыс мезгілдерінде ұзақ уақытқа өзеннің бетінде мұз қатады. Осы себепті өзеннің үстінен арбалар жүре беретін.

Сырдария мен Әмудария Сейхун, Жейхун болмас бұрын Жаксартекс және Оксис деп аталған. Арабтар Сейхун, Жейхун атауларын яһудилерден алуы мүмкін деген болжам айтылады. Яһудилердің жазбаларында Писон және Гихон деген өзендер жайлы айтылады. Сейхун мен Жейхун осы сөздерге жақын болуы мүмкін, бірақ мағыналары белгісіз. Моңғол шапқыншылығы заманында Сейхун атауы қолданыста шығып, Сырдария деп атала бастаған.

1740-1741 жылдары Д.В. Гладышев пен И. Муравиннің экспедициясы қазақ жерлерінің географиясын зерттеуге елеулі үлес қосқан. Экспедиция Россияның қол астына кірген Кіші жүз ханы Әбілқайырдың Сырдария өзенінің сағасынан орыс қаласын салу жөніндегі өтініші бойынша ұйымдастырылған. Ал патша – ертеректе қала салып беру жөнінде уәде еткен. Сол өтінішті орындауға шешім қабылдаған үкімет Сырдария өзенінің сағасын зерттеу үшін әлгі экспедицияны жасақтаған. Оның құрамына басшылары Д.Б. Гладышев және И. Муравинмен бірге инженер Назимов, аудармашы У. Арасланов және бірнеше қазақ кірген. Экспедиция материалдары кезінде П.И. Рычков зерттеп, пайдаланған. Бірақ ол деректерді тек 1850-1851 жылдары ғана Я.В. Ханыков жарыққа шығарды.

1740-1741 жылдардағы экспедицияның «Мәлімдемесінде» Орск қамалынан бастап Сырдария өзенінің сағасы арқылы Хиуа қаласына дейінгі және кейін қайтқан жол суреттелген. Зерттеушілер басып өткен жерлер арнайы журналда көрсетілген (82 пункт) Орск қаласынан шыққан соң Сырдария өзенінің сағасына дейінгі жолда авторлар жер бедерінің мынадай түрлерін байқаған: таулар, құм төбелер, адырлар, құмайтты қыраттар, үлкен сырт, кішкене сырт, құмайт сырт, ойпаң жерлер, тегіс жерлер. Сондай – ақ топырақ түрлері тастақты, саздауыт, құмдақ және ойпаң жерлердегі қара топырақ болып жіктелген. Өсімдіктерден көктерек, қайың, қараған, сексеуіл, ырғай, тобылғы, тал, жүзген, жусан және қамыс аталған.

И. Муравин жасаған ландкарта (жер бедерінің картасы) географиялық тұрғыдан айрықша көңіл аударарлық. Ғалымдар ұзақ уақыт бойы бұл картаның Я.В. Ханыков жариялаған көшірмесін пайдаланып келді. Бертін келе ғана, 1956 жылы Орталық мемлекеттік және актілер архивінен (қор 181) картаның көлемі 49x137,5 см, түп нұсқасы табылды. Ол «Орск қамалынан басталып Қырғыз, Қарақалпақ, Арал көлдері арқылы Хиуа қаласына дейін баратын жолды және Арал теңізінің Сырдария,

Қуандария, Ұлыдария өзендері құятын бөлігін қамтитын жаңа ландкарта» деп аталады. Картаны алғаш тауып, түсініктеме жазған Р.Л. Югай еді. Картада Арал теңізінен басқа Ор, Ырғыз, Сырдария, өзендері, Мұғалжар (Мугодзар) таулары, құмайт шөлдер – Борсық және Арал төңірегіндегі Қарақұм бейнеленген.

И. Муравин сызған суреттердің (1741 жылы) негізінде картаға түсірілген. Сырдария өзенінің сағасында үш шағын көл көрсетілген. Мұнда «Сырдариядан қазіргі уақытта арнасы кеуіп қалған тек ара-тұра ғана су түсетін Қуандария өзені бөлінеді» деген жазу назар аударарлық. Сарысу өзені Сырдария өзеніне жетпей үзілген қалпында бейнеленген. Осы күнгі карталардан тап осындай көріністі байқауға болады.

Сурет 1 Арал теңізі бөлігінің картасы, И. Муравиннің
Сырдария құрылыстарының атырауы

П.И. Рычков дәуірінен бері уақыт ішінде кейбір су көздерінің қалай өзгергендігін мысалға келтіруге болады. Мәселен, Сырдарияның салалары жөнінде кітапта «Қуандария – Сырдария өзенінің сол қапталындағы айрықша саласы елдің айтуынша ағу қашықтығы үш жүз шақырымдай. Сол уақыттан бері Қуандария бірнеше рет өзгерді суы біресе молайды, біресе – тартылды, ал осы күні суы кеуіп кеткен ескі арна. Сарысу

өзенінің осы күні де құмға сіңіп, Сырдарияға дейін жетпейтіні бізге мәлім. Қазақстанның аса ірі су көздерін жүйелі түрде зерттеу ісі қолға алынды.

1848-1849 жылдары Арал теңізі жан-жақты зерттелді. 1848 жылдың көктемінде Орынбор қаласында лейтенант А.И. Бутаковтың (1816-1869) бақылауымен «Константин» шхунасы жасалды. Шағын кеме Сырдария өзенінің жоғары сағасынан 64 км жердегі Райым бекінісіне жеткізіліп, осы арада суға жіберілді. Экипаждың құрамында экспедиция бастығы А.И. Бутаков, кейін Орта Азияның белгілі зерттеушісі А.И. Макшеев, топограф А. Акишев, суретші ретінде шақырылған ұлы украин ақыны Тарас Шевченко және басқалары болды.

1848-1849 жылдардың қысы А.И. Бутаковтың экспедициясы Сырдария өзенінің жоғары сағасында өткізді, ал 1849 жылдың көктем туысымен жұмыстарына қайта кірісті. Осының нәтижесінде Арал теңізінің тұңғыш дәлме – дәл картасы жасалып, 1850 жылы басылып шықты.

А.И. Бутаков кейінгі жылдар да Қазақстанды зерттеу жұмыстарын жалғастырды. 1853 жылы тарихта тұңғыш рет Сырдария өзені бойынша «Петровский» кемесімен саяхат жасады. Ол Н.А. Ивашенцев, Рыбин және К. Пасиеловпен қосылып өзендерде кеме жүзу жағдайын әрі олардың су жүйесін анықтады, өлшеу жұмыстарын жүргізіп, ағыс жылдамдығын, судың тереңдігін тексерді. А.И. Бутаков Сырдария өзенінің негізгі арнасының 1832 жылы солтүстікке қарай ауыса бастағанын айқындайды. Сөйтіп, өзен солтүстікке қарай ауытқып, «өзен жаңа, бұрынғыдан тереңірек арна салып алды». Экспедиция жариялаған еңбектерде сол өңірдің климаты, Сырдария өзеніндегі байлықтар мен құстар туралы деректер келтірілген.

1848 жылы А.И. Бутаковтың экспедициясының құрамында жұмыс істеген А.И. Макшеев Арал теңізі жайындағы мағлұматтарға елеулі толықтырулар енгізді. А.И. Макшеев таратылған Райым бекінісінің орнына Сырдария өзенінің төменгі сағасынан жаңа қамал салуға қолайлы жер іздеу ісімен шұғылданады. Ол Қазалы қонысын таңдап алып, онда бір сыпыра бақылау жұмыстарын жүргізді. А.И. Макшеев Сырдария өзенінің төменгі ағысындағы алқапты алғаш рет суреттеп жазып, онда өзен ағысының сыйатын, оның физикалық – географиялық жағдайын қарастырған. Зерттеуші өзеннің жоғарғы ағысына қарағанда төменгі тұсында суы тапшылау болып келетінін атап көрсетіп, оның себебі төменгі ағысында оған құятын сай - сала тармақтардың аздығына және судың көбі жер суландыруға пайдаланатындығында әрі буға айналып ұшып кетуінде деп дәлелдеді.

Қорытынды

Өз зерттеулерінің нәтижесін Л.С. Берг «Аральское море» («Арал теңізі») монографиясында (1908 ж.) қорытындылады. Бұл еңбек өз деректерінің нақтылығымен, ғылыми қорытындыларының маңыздылығымен бүгінгі күнге дейін маңызын жойған жоқ.

Арнаулы геоморфологиялық зерттеу жұмыстарының ішінде Л.С. Бергтің еңбегі ерекше. Ол алғашқы болып Солтүстік Арал шөлдерінің жер бедері пішіндеріне геоморфологиялық сипаттама берді.

Сурет 2 Л.С. Бергтің Қазақстан және Орта Азия бойынша жасаған саяхат бағыты

1899-1902 жылдар аралығында Л.С. Берг Арал теңізінің гидрологиясын зерттеді. Нәтижесінде Арал теңізі туралы бұрынғы түсініктер түбірімен өзгертілді. Бұрын бүкіл Тұран ойпатынан шығыста Балқаш көліне дейінгі аралықта созылып жатқан біртұтас Арал-Каспий алабы болды деген ұғым теріске шығарылды.

Әдебиет:

1. Ә. Бейсенова Қазақстан табиғатын зерттеу және физикалық география идеяларының дамуы. Алматы; Рауан 1990 ж.
2. Уикипедия - ашық энциклопедиясы 2019 ж. 8 желтоқсан.
3. С.Ә. Әбілмәжінова Жалпы Жертану, Алматы.